

Ανοικτή Εκπαίδευση: το περιοδικό για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση και την Εκπαιδευτική Τεχνολογία

Τόμ. 7, Αρ. 1 (2011)

Open Education - The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology

Η επικοινωνία διδάσκοντα και διδασκόμενων στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Μελέτη περίπτωσης στο Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Εκπαιδευτών του Κ.Ε.Ε.ΕΝ.ΑΠ.

Fotis Zygouris, Ilias Mavroidis

doi: [10.12681/jode.9769](https://doi.org/10.12681/jode.9769)

Βιβλιογραφική αναφορά:

**Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΑ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΟΜΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΞ
ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ. ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ ΣΤΟ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΩΝ ΤΟΥ Κ.Ε.Ε.ΕΝ.ΑΠ.**

**COMMUNICATION BETWEEN TUTORS AND STUDENTS IN DISTANCE
EDUCATION. THE CASE OF THE TRAINING PROGRAMME FOR
INSTRUCTORS OF THE CENTER FOR CONTINUING EDUCATION AND
ADULT'S DISTANCE EDUCATION**

Φώτης Ζυγούρης, M.Sc.

Περιφερειακό Ινστιτούτο Επιμόρφωσης Δυτ. Μακεδονίας
e-mail: zygourisfotis@yahoo.gr

Δρ. Ηλίας Μαυροειδής

Σ.Ε.Π., Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
e-mail: imavr@tee.gr

Περίληψη

Η επικοινωνία μεταξύ του διδάσκοντα και των διδασκομένων είναι ιδιαίτερα σημαντική στις σπουδές από απόσταση. Ο βασικός σκοπός της παρούσας έρευνας είναι διερευνήσει και να αναδείξει τον ιδιαίτερο ρόλο του διδάσκοντα/καθηγητή – συμβούλου (Κ.Σ.), με έμφαση στην επικοινωνία, στο εξ αποστάσεως πρόγραμμα εκπαίδευσης εκπαιδευτών του Κ.Ε.Ε.ΕΝ.ΑΠ., στη Δυτική Μακεδονία. Επίσης να καταγράψει τις απόψεις των εκπαιδευόμενων, αλλά και των καθηγητών-συμβούλων, σχετικά με την μεταξύ τους επικοινωνία στο πρόγραμμα αυτό, καθώς και τις προτάσεις τους για την βελτίωση της αποτελεσματικότητας της επικοινωνίας. Προκειμένου να διερευνηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα χρησιμοποιήθηκε ο συνδυασμός της ποσοτικής με την ποιοτική προσέγγιση. Με το ερωτηματολόγιο που συμπληρώθηκε από τους εκπαιδευόμενους και με την ημιδομημένη συνέντευξη των εκπαιδευτών καταγράφηκαν οι απόψεις τους σχετικά με τα υπό διερεύνηση ζητήματα. Από την έρευνα προκύπτει ότι εκπαιδευτές και εκπαιδευόμενοι πιστεύουν στη σημασία της επικοινωνίας. Ο ρόλος του καθηγητή – συμβούλου είναι ιδιαίτερα σημαντικός, καθώς μέσω της επικοινωνίας καλύπτει τις ανάγκες των εκπαιδευόμενων τόσο σε επίπεδο μαθησιακής υποστήριξης όσο και σε συναισθηματικό επίπεδο. Η σημαντικότερη μορφή επικοινωνίας που αναπτύχθηκε ήταν η διαπροσωπική κατά την διάρκεια των συναντήσεων και στη συνέχεια η ηλεκτρονική και η τηλεφωνική. Η επικοινωνία που αναπτύχθηκε ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτελεσματική, ωστόσο υπάρχουν περιθώρια παιρεταίρω βελτίωσης, με τη συμβολή και των νέων τεχνολογιών.

Abstract

In distance learning, communication is very important for bridging the distance between the tutor and the students. The role of the tutor is particularly important in this respect, especially for providing the students with the necessary support, encouragement, and feedback so that they can actively participate in the learning process. The main objective of the present work is to explore the role of the tutor in the training programme for instructors of the Center for Continuing Education and Adult's Distance Education (C.C.E.A.D.E.) in the region of Western Macedonia, Greece, focusing on communication. Furthermore, to examine the opinions of students and tutors on several aspects of their communication during the programme,

including their proposals for improving the effectiveness of communication. A combination of quantitative and qualitative approaches was used: a questionnaire was answered by the students and a semi- structured interview was addressed to the tutors. The results show that both students and tutors believe in the importance of communication. The role of tutors is particularly important in addressing, through communication, the needs of the students with respect to both instructional and emotional support. The most important form of communication developed was interpersonal communication during the meetings, followed by communication through e-mail and telephone respectively. Communication was perceived to be effective to a great extent. However, the results show that there is a need for further improvement. Appropriate use of new technologies can be very useful in this respect.

Έννοιες κλειδιά: εξ αποστάσεως εκπαίδευση, επικοινωνία, καθηγητής-σύμβουλος, νέες τεχνολογίες.

1. Εισαγωγή

Στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση ο εκπαιδευόμενος αναλαμβάνει την ευθύνη των σπουδών του και αποκτά έναν πιο υπεύθυνο ρόλο. Συγχρόνως, ο διδάσκοντας απαιτείται να αφήσει τον παραδοσιακό του ρόλο και να αναλάβει νέους, όπως αυτόν του συμβούλου και μεσολαβητή, να παρακινεί τους εκπαιδευόμενους και να οργανώνει τα εκπαιδευτικά προγράμματα ώστε να εξασφαλίσει τη μέγιστη αποτελεσματικότητα στην μαθησιακή διαδικασία (Doug, 2002, Levitch & Milheim, 2003, Moore, 1989, Nchindila, 2007). Ο ρόλος του εκπαιδευτή γίνεται περισσότερο συμβουλευτικός και υποστηρικτικός, επικοινωνεί συχνά με τους εκπαιδευόμενους, παρακολουθεί τον καθένα προσωπικά, τον εμπνέει και τον κατευθύνει, κυρίως μέσω της αξιολόγησης των γραπτών εργασιών του (Λιοναράκης, 1999, Ανδρεάτος, 2007). Καθώς ο εκπαιδευόμενος στην εκπαίδευση από απόσταση νοιώθει απομονωμένος κατά την διάρκεια της μελέτης, η επικοινωνία που αναπτύσσεται τον βοηθά να μειώσει ή να εξαλείψει τα προβλήματα που δημιουργούνται (Cekerol, Toprac & Ozkalan, 2007). Η επικοινωνία στην ΑεξΑΕ διαμορφώνει δημιουργικές σχέσεις μεταξύ διδάσκοντα και σπουδαστών, όσο και των σπουδαστών μεταξύ τους, υποκινεί την διατύπωση και την επίτευξη εκπαιδευτικών στόχων, χωρίς να επιβάλλει απόψεις ή λύσεις, και προάγει την αλληλοεκτίμηση μεταξύ όλων των μελών της εκπαιδευτικής ομάδας (Dhanarajan, 1996).

Οι εκπαιδευτές πρέπει να έχουν κατάλληλες δεξιότητες προκειμένου να αυξήσουν τη συμμετοχή των εκπαιδευομένων στην μαθησιακή διαδικασία και να αναπτύξουν την επικοινωνία (Crossen, 2004, Wigforss, 1999, Manning, Cohen & DeMichiell, 2003, Kiriakidis, 2007). Σύμφωνα με τους Blasquez και Alonso (2006), οι εκπαιδευτές πρέπει να καταβάλλουν προσπάθειες προκειμένου να μειώσουν ή να εξαλείψουν τα αρνητικά συναισθήματα των εκπαιδευομένων αλλά και την μοναξιά που νιώθουν για να μην οδηγηθούν σε αποτυχία και να τους αναπτύξουν την ανάγκη για εμπειρία. Ο Boulton (2002) αναφέρει ότι η επικοινωνία ενθαρρύνει την αλληλεπίδραση, την συνεργασία και την ομαδικότητα μεταξύ του εκπαιδευτή και των εκπαιδευομένων. Όταν ο εκπαιδευόμενος επιζητεί επικοινωνία, ο εκπαιδευτής πρέπει να απαντήσει άμεσα για να μην νιώσει απομονωμένος. Ο ρόλος του διδάσκοντα στην εκπαίδευση από απόσταση είναι να αναπτύσσει μεθόδους διδασκαλίας που να ενισχύουν την μάθηση και την επικοινωνία με τους σπουδαστές και να χρησιμοποιεί εργαλεία επικοινωνίας που καθιστούν την διαδικασία της μάθησης πιο ενεργή, συμμετοχική και εποικοδομητική (Diaz & Blazquez, 2005, Kiriakidis, 2007). Δεν είναι ο ρόλος του διανομέα της πληροφορίας, αλλά θα πρέπει να θέτει ως επίκεντρο

της εκπαιδευτικής διαδικασίας τον εκπαιδευόμενο διαμορφώνοντας ένα αποτελεσματικό περιβάλλον μάθησης. Δεν διαθέτει πλέον την αυτονομία που είχε στην παραδοσιακή εκπαίδευση, δεν έχει το συνολικό έλεγχο του μαθησιακού περιβάλλοντος και γίνεται μέλος της ομάδας (ONeil, 2006). Η εξαιρετική σημασία της επικοινωνίας στην από απόσταση εκπαίδευση την καθιστά εξάλλου βασικό άξονα αξιολόγησης των εξ αποστάσεως εκπαιδευτικών προγραμμάτων (Trentin & Scimeca, 1999).

Στην Ελλάδα η έρευνα σε σχέση με συγκεκριμένες παραμέτρους της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, όπως ο ρόλος του διδάσκοντα και η σημασία και αποτελεσματικότητα της επικοινωνίας, έχει αναπτυχθεί κυρίως την τελευταία δεκαετία. Μεγάλος όγκος των σχετικών ερευνών περιορίζεται στο τι συμβαίνει σε ένα τριτοβάθμιο ίδρυμα παροχής από απόσταση εκπαίδευσης, το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Στο πλαίσιο αυτό η Καραμπέτσου – Λιακάκου (2006) επισημαίνει ότι οι σπουδαστές ζητούν επικοινωνιακές ικανότητες από τον διδάσκοντα, ενώ η Βασάλα (2003) διαπιστώνει ότι οι σπουδαστές επιθυμούν από τους διδάσκοντες επικοινωνία, ψυχολογική στήριξη, ενθάρρυνση και επίλυση αποριών σε θέματα σπουδών. Οι Κουστουράκης, Παναγιωτακόπουλος & Λιοναράκης (2003) ανέδειξαν ότι η επικοινωνία και η ανθρώπινη επαφή των φοιτητών με τον διδάσκοντα είναι σημαντικά στοιχεία για την υπέρβαση των εμποδίων στην εφαρμογή της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, ενώ η Αποστολίδου (2007) αναφέρει ότι προκειμένου ο διδάσκοντας να έχει υποστηρικτές δεξιότητες απαιτείται η συνεχής ανανέωση των γνώσεων του και κατά συνέπεια η επιμόρφωση του. Οι Γκάφα και Αθανασούλα-Ρέππα (2006) διαπίστωσαν ότι στις περιπτώσεις που οι διδάσκοντες δεν διέθεταν επικοινωνιακές δεξιότητες οι φοιτητές ένιωσαν αποξένωση και απογοήτευση, ενώ όσοι διδάσκοντες διέθεταν επικοινωνιακές δεξιότητες δημιούργησαν ένα φιλικό κλίμα το οποίο επέδρασε θετικά στην παρώθησή τους.

Είναι σημαντικό όμως να διερευνηθεί και το τι συμβαίνει έξω από ένα αμιγώς ακαδημαϊκό περιβάλλον, όπως για παράδειγμα στα πρώτα προγράμματα εξ αποστάσεως επαγγελματικής εκπαίδευσης και μετεκπαίδευσης που έχουν αρχίσει να πραγματοποιούνται στην Ελλάδα, σε πιλοτική μορφή τα περισσότερα. Στο πλαίσιο αυτό, με την απόφαση 4499/28.12.2006 του Γενικού Γραμματέα Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Γ.Γ.Ε.Ε.) του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΥΠ.Ε.Π.Θ) ιδρύθηκε το Κέντρο Εκπαίδευσης Ενηλίκων από Απόσταση (Κ.Ε.Ε.ΕΝ.ΑΠ), με σκοπό να σχεδιάζει και να υλοποιεί επιμορφωτικά προγράμματα χρησιμοποιώντας κυρίως την μεθοδολογία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Οι βασικές αρμοδιότητες του περιλαμβάνουν τη σταδιακή ενοποίηση των διαδικασιών επιμόρφωσης των εκπαιδευτών όλων των δομών και τη δημιουργία ενιαίου μητρώου εκπαιδευτών ενηλίκων. Προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι αυτοί απαιτείται η απόκτηση των απαραίτητων γνώσεων και δεξιοτήτων από τους εκπαιδευτές προκειμένου να ανταποκριθούν στις ανάγκες των εκπαιδευομένων (Κιουλάνης & Παναγιωτίδου, 2007). Το πρώτο Πιλοτικό Πρόγραμμα Δια βίου Εκπαίδευσης από Απόσταση για την Εκπαίδευση Εκπαιδευτών Ενηλίκων υλοποιήθηκε υπό την εποπτεία του Ινστιτούτου Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Ι.Δ.Ε.Κ.Ε.) μέσα από το Έργο «Προγράμματα Δία Βίου Εκπαίδευσης Ενηλίκων» στο Κ.Ε.Ε.ΕΝ.ΑΠ. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα υλοποιήθηκε για πρώτη φορά το Νοέμβριο του 2007 και ολοκληρώθηκε τον Απρίλιο του 2008. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα πρόκειται να επαναληφθεί προκειμένου να επιμορφωθεί το σύνολο των εκπαιδευτικών / στελεχών. Είναι συνεπώς σημαντικό να διερευνηθεί πώς λειτούργησαν βασικά στοιχεία της από απόσταση εκπαίδευσης, όπως αυτά που σχετίζονται με την επικοινωνία και το ρόλο του καθηγητή-συμβούλου, καθώς και ως προς ποιες παραμέτρους θα μπορούσε να

βελτιωθεί η υλοποίηση και αποτελεσματικότητα του εξ αποστάσεως αυτού εκπαιδευτικού προγράμματος.

2. Μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας

2.1 Σκοπός, στόχοι και ερευνητικά ερωτήματα

Ο σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει και να αναδείξει τον ιδιαίτερο ρόλο του καθηγητή – συμβούλου στο εξ αποστάσεως πρόγραμμα εκπαίδευσης εκπαιδευτών του Κ.Ε.Ε.ΕΝ.ΑΠ., σε σχέση κυρίως με την επικοινωνία. Στόχοι της έρευνας είναι να διερευνήσει τις απόψεις των εκπαιδευόμενων, αλλά και των καθηγητών-συμβούλων, σχετικά με την μεταξύ τους επικοινωνία στο πρόγραμμα αυτό, καθώς και τις προτάσεις τους για την βελτίωση της αποτελεσματικότητας της μεταξύ τους επικοινωνίας.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται για την συγκεκριμένη έρευνα είναι:

1. Ποιες ανάγκες πιστεύουν οι εκπαιδευόμενοι ότι καλύπτει η επικοινωνία τους με τον Κ.Σ. σε ένα πρόγραμμα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης;
2. Ποιους τρόπους και μορφές επικοινωνίας θεωρούν πιο αποτελεσματικούς οι Κ.Σ. και οι εκπαιδευόμενοι σε ένα πρόγραμμα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης;
3. Πόσο αποτελεσματική ήταν η επικοινωνία στο συγκεκριμένο πρόγραμμα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης;
4. Πως θα μπορούσε να βελτιωθεί η επικοινωνία στο συγκεκριμένο πρόγραμμα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης;

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας θα είναι χρήσιμα για να βελτιωθεί η αποτελεσματικότητα των συγκεκριμένων εξ αποστάσεως προγραμμάτων καθώς και άλλων προγραμμάτων αυτής της μορφής που υλοποιούνται ή πρόκειται να υλοποιηθούν στην Ελλάδα. Επίσης, τα στοιχεία που θα προκύψουν από την παρούσα έρευνα μπορούν να εμπλουτίσουν το επιστημονικό πεδίο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, όσον αφορά την επικοινωνία και τον ιδιαίτερο ρόλο του καθηγητή-σύμβουλου σε σχέση με αυτή.

2.2 Ερευνητικά εργαλεία και δείγμα

Η παρούσα έρευνα είναι τύπου εκ των υστέρων έρευνα επειδή απευθύνεται σε εκπαιδευτές ενηλίκων των Κ.Ε.Ε και Κ.Ε.Ε.ΕΝ.ΑΠ. που ολοκλήρωσαν τον κύκλο κατάρτισης τους με την μέθοδο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης παρακολουθώντας το πρόγραμμα για τη Δια Βίου Εκπαίδευση των Εκπαιδευτών Ενηλίκων. Για την διεξαγωγή της έρευνας χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο το οποίο αποτελείται από 26 ερωτήσεις, κατά κύριο λόγο κλειστού τύπου. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης και ορισμένες ερωτήσεις ανοικτού τύπου προκειμένου οι ερωτώμενοι να εκφράσουν ελεύθερα τις απόψεις τους σχετικά με τα υπό διερεύνηση ζητήματα. Αρχικά δόθηκε ένα πιλοτικό ερωτηματολόγιο σε 6 εκπαιδευόμενους, στο τέλος Ιανουαρίου 2009. Τα τελικά ερωτηματολόγια στάλθηκαν στους εκπαιδευόμενους στις αρχές Απριλίου 2009, μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Ορισμένα δόθηκαν από τον ίδιο τον ερευνητή προσωπικά στους εκπαιδευόμενους.

Οι κυριότεροι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή του ερωτηματολογίου ως βασικού εργαλείου για την έρευνα, ήταν ότι δίνει τη δυνατότητα να συλλεχθούν δεδομένα σε σύντομο χρονικό διάστημα από τους εκπαιδευόμενους. Ο μεγάλος αριθμός των εκπαιδευόμενων και η διασπορά τους στους τέσσερις νομούς της Δυτικής Μακεδονίας συνέβαλε επίσης στην επιλογή του ερωτηματολογίου. Το σύνολο του πληθυσμού στόχου των εκπαιδευόμενων για το ερωτηματολόγιο ήταν 123 ενώ το δείγμα ήταν 84.

Εκτός από το ερωτηματολόγιο, χρησιμοποιήθηκε επίσης και το μεθοδολογικό εργαλείο της συνέντευξης με πληθυσμό-στόχο τους εκπαιδευτές. Η συνέντευξη αξιοποιήθηκε προκειμένου να επιτευχθεί τριγωνισμός, να ελεγχθούν τα ερευνητικά ερωτήματα αλλά και να συγκριθούν οι απόψεις των εκπαιδευομένων με αυτές των εκπαιδευτών. Το σύνολο του πληθυσμού στόχου των εκπαιδευτών στη Δυτική Μακεδονία ήταν 5 ενώ το δείγμα ήταν 4 εκπαιδευτές. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στις αρχές Μαΐου του 2009.

2.3 Περιορισμοί και δυσκολίες της έρευνας

Καθώς η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου από τους εκπαιδευόμενους και οι συνεντεύξεις από τους εκπαιδευτές πραγματοποιήθηκαν περίπου ένα έτος μετά από το πέρας του εξ αποστάσεως προγράμματος, το ερωτηματολόγιο απεστάλει στο σύνολο του πληθυσμού (123 άτομα) προκειμένου να επιστραφούν όσο το δυνατόν περισσότερα ερωτηματολόγια. Μετά το πέρας της προθεσμίας επιστροφής των ερωτηματολογίων που απεστάλησαν ηλεκτρονικά, επέστρεψαν ελάχιστα συμπληρωμένα ερωτηματολόγια. Πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια τηλεφωνική επικοινωνία με τους εκπαιδευόμενους, προκειμένου να διερευνηθούν τα αίτια για τα οποία συμπληρώθηκαν ελάχιστα ερωτηματολόγια. Από την τηλεφωνική επικοινωνία εντοπίστηκε ότι αρκετοί εκπαιδευόμενοι είχαν αλλάξει διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, οπότε και τους επεστάλησαν εκ νέου στη σωστή διεύθυνση. Μετά από αυτές τις ενέργειες επέστρεψαν τελικά 84 ερωτηματολόγια τα οποία αποτέλεσαν και το δείγμα της έρευνας για την ποσοτική προσέγγιση. Επίσης, δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστεί ο πέμπτος εκπαιδευτής (σύνολο πληθυσμού 5 στην Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας), οπότε οι 4 εκπαιδευτές αποτέλεσαν το δείγμα για την ποιοτική προσέγγιση.

3. Αποτελέσματα

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα κυριότερα αποτελέσματα ανά ερευνητικό ερώτημα.

3.1 Ανάγκη για επικοινωνία

Στον Πίνακα 1 συνοψίζονται οι απαντήσεις που έδωσαν οι εκπαιδευόμενοι στο ερώτημα σχετικά με την ανάγκη για επικοινωνία που ένοιωσαν στο πλαίσιο των εξ αποστάσεως σπουδών τους στο Κ.Ε.Ε.ΕΝ.ΑΠ.

Σύνολο	Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Αρκετά	Πολύ
84	2	10	20	41	11
100,00%	2,38%	11,90%	23,81%	48,81%	13,10%

Πίνακας 1. Ανάγκη για επικοινωνία.

Στο ερώτημα σχετικά με το πόσο σημαντική θεωρείται η επικοινωνία με τον Κ.Σ. για συγκεκριμένους τομείς της μαθησιακής διαδικασίας, από τις απαντήσεις διαπιστώνεται πως οι εκπαιδευόμενοι πιστεύουν ότι βοηθά σε πολύ μεγάλο βαθμό στην επίλυση αποριών και στην προετοιμασία για τις γραπτές εργασίες. Επίσης, στην αντιμετώπιση δυσκολιών και εμποδίων, καθώς και στην ενθάρρυνση και εμπύχωση των εκπαιδευομένων. Οι απαντήσεις που δόθηκαν εμφανίζονται αναλυτικά στον Πίνακα 2.

Ερώτημα	Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Αρκετά	Πολύ
A. Ενθάρρυνση και εμπύχωση των εκπαιδευομένων	1 (1,19%)	3 (3,57%)	5 (5,95%)	39 (46,43%)	36 (42,86%)
B. Επίλυση αποριών	----	----	5 (5,95%)	28 (33,33%)	51 (60,71%)
Γ. Προετοιμασία για τις γραπτές εργασίες	----	4 (4,76%)	9 (10,71%)	27 (32,14%)	44 (52,38%)
Δ. Σχολιασμό και ενθάρρυνση μετά την αξιολόγηση των γραπτών εργασιών	1 (1,19%)	3 (3,57%)	10 (11,90%)	36 (42,86%)	34 (40,48%)
Ε. Αντιμετώπιση δυσκολιών και εμποδίων στη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος	1 (1,19%)	1 (1,19%)	8 (9,52%)	37 (44,05%)	37 (44,05%)
ΣΤ. Άλλο...	----	----	----	----	----

Πίνακας 2. Η σημασία της επικοινωνίας με τον Κ.Σ. για συγκεκριμένους τομείς της μαθησιακής διαδικασίας

Από την ανάλυση περιεχομένου των ερωτήσεων ανοικτού τύπου του ερωτηματολογίου αναδείχθηκε η αξία της επικοινωνίας στην ΑεζΑΕ. Ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία που αναδεικνύει η επικοινωνία των εκπαιδευομένων με τον εκπαιδευτή είναι η μείωση ή εξαφάνιση του άγχους και της ανασφάλειας που αισθάνονται στο εξ αποστάσεως πρόγραμμα. Όπως ανέφερε ένας εκπαιδευόμενος «στην αρχή ήμουν επιφυλακτικός αλλά στην πορεία είδα ότι ο Καθηγητής είχε πραγματικά πολλά χρήσιμα να μου προσφέρει καθώς διέθετε μεγάλη εμπειρία και ήταν ιδιαίτερα φιλικός και προσιτός», και ένας άλλος «Η μαθησιακή πορεία του εξ αποστάσεως καταρτιζομένου είναι μοναχική και τα συναισθήματά του είναι πιο έντονα με φόβο και αγωνία για την επίτευξη των στόχων της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η μόνη διέξοδος για την αποφυγή αυτής της δυσάρεστης μαθησιακής κατάστασης είναι η ανάπτυξη επικοινωνίας με τον εκπαιδευτή».

3.2 Μορφές και οι τρόποι επικοινωνίας

Από τις απαντήσεις των εκπαιδευομένων σχετικά με τις προτιμώμενες μορφές επικοινωνίας στο συγκεκριμένο πρόγραμμα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, οι περισσότεροι εκπαιδευόμενοι έδειξαν προτίμηση στη διαπροσωπική επικοινωνία κατά τη διάρκεια των Συντονιστικών Εκπαιδευτικών Συναντήσεων (Σ.Ε.Σ.) καθώς και στην επικοινωνία μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, η οποία δεν υπόκειται σε χρονικούς και χωρικούς περιορισμούς. Οι απαντήσεις που δόθηκαν εμφανίζονται αναλυτικά στον Πίνακα 3.

Ερώτημα	Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Αρκετά	Πολύ
Γραπτή επικοινωνία	30 (36,14%)	14 (16,87%)	20 (24,10%)	13 (15,66%)	6 (7,23%)
Ηλεκτρονική επικοινωνία	2 (2,38%)	2 (2,38%)	8 (9,52%)	29 (34,52%)	43 (51,19%)
Τηλεφωνική επικοινωνία	19 (22,89%)	15 (18,07%)	8 (9,64%)	25 (30,12%)	16 (19,28%)

Φαξ	65 (78,31%)	9 (10,84%)	7 (8,43%)	----	2 (2,41%)
Διαπροσωπική επικοινωνία κατά την διάρκεια των Σ.Ε.Σ.	1 (1,22%)	4 (4,88%)	9 (10,98%)	20 (24,39%)	48 (58,54%)
Άλλο....	----	----	----	----	----

Πίνακας 3. Αποτελεσματικότητα μορφών επικοινωνίας

Η ηλεκτρονική και τηλεφωνική επικοινωνία χρησιμοποιούνταν περισσότερο από τους εκπαιδευόμενους, καθώς σύμφωνα με την άποψη ενός εκπαιδευτή «...διασφαλίζουν την προσωπική επικοινωνία, ότι δεν θα εμπλακεί και άλλος μέσα σε αυτή την συζήτηση» και καθώς οι «...λόγοι επικοινωνίας έχουν ένα στοιχείο που δεν θα ήθελε ο εκπαιδευόμενος να κοινοποιηθεί στους άλλους».

3.3 Αποτελεσματικότητα της επικοινωνίας

Οι απαντήσεις σχετικά με την δυνατότητα επικοινωνίας των εκπαιδευομένων με τον Κ.Σ. στα πλαίσια των Σ.Ε.Σ. δίδονται στον Πίνακα 4, ενώ για την δυνατότητα επικοινωνίας με τον Κ.Σ. εκτός των Σ.Ε.Σ. στον Πίνακα 5.

Σύνολο	Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Αρκετά	Πολύ
83	----	6	11	38	28
100,00%	----	7,23%	13,25%	45,78%	33,73%

Πίνακας 4. Δυνατότητα επικοινωνίας με τον Καθηγητή – Σύμβουλο στις Σ.Ε.Σ.

Σύνολο	Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Αρκετά	Πολύ
84	1	8	16	36	23
100,00%	1,19%	9,52%	19,05%	42,86%	27,38%

Πίνακας 5. Δυνατότητα επικοινωνίας με τον Καθηγητή – Σύμβουλο εκτός των Σ.Ε.Σ.

Στο ερώτημα σχετικά με το πόσο βοήθησε στην κατανόηση των αδυναμιών αλλά και των δυνατών στοιχείων των εκπαιδευομένων ο σχολιασμός των γραπτών εργασιών από τον Κ.Σ. οι απαντήσεις των εκπαιδευομένων δίδονται στον Πίνακα 6, ενώ οι αντίστοιχες απαντήσεις στο ερώτημα σχετικά με το πόσο βοήθησε στην ενθάρρυνση και υποστήριξη για τη συνέχεια των προσπαθειών των εκπαιδευομένων ο σχολιασμός των γραπτών εργασιών οι απαντήσεις δίδονται στον Πίνακα 7.

Σύνολο	Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Αρκετά	Πολύ
83	3	5	9	41	25
100,00%	3,61%	6,02%	10,84%	49,40%	30,12%

Πίνακας 6. Η σημασία του σχολιασμού των γραπτών εργασιών για την κατανόηση των αδυναμιών και των δυνατών στοιχείων των εκπαιδευομένων

Σύνολο	Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Αρκετά	Πολύ
83	3	7	10	34	29
100,00%	3,61%	8,43%	12,05%	40,96%	34,94%

Πίνακας 7. Η σημασία του σχολιασμού των γραπτών εργασιών για την ενθάρρυνση και υποστήριξη

Τέλος από τις απαντήσεις των εκπαιδευομένων (Πίνακας 8) φαίνεται ότι αυτοί θεωρούν πως η επικοινωνία τους με τον Κ.Σ. συνέβαλε στη δημιουργία ενός καλού μαθησιακού κλίματος.

Σύνολο	Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Αρκετά	Πολύ
83	2	4	12	28	37
100,00%	2,41%	4,82%	14,46%	33,73%	44,58%

Πίνακας 8. Η σημασία της επικοινωνίας με τον Καθηγητή – Σύμβουλο ως προς την δημιουργία ενός καλού μαθησιακού κλίματος

Σύμφωνα με τις απόψεις των εκπαιδευτών υπήρχε ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων στο πλαίσιο των Συντονιστικών Εκπαιδευτικών Συναντήσεων προκειμένου όμως να επιτευχθεί αυτή η συμμετοχή είναι σημαντικό στοιχείο η χρήση των κατάλληλων εκπαιδευτικών τεχνικών.

3.4 Δυνατότητες βελτίωσης της επικοινωνίας

Από τις απαντήσεις στο ερώτημα σχετικά με τις δυνατότητες βελτίωσης της επικοινωνίας, προκύπτει ότι οι εκπαιδευόμενοι θεωρούν πως οι εκπαιδευτές θα πρέπει να αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στην ανάπτυξη της επικοινωνίας με τους εκπαιδευόμενους, να αναλαμβάνουν περισσότερες πρωτοβουλίες και να τους ενθαρρύνουν για την αύξηση της επικοινωνίας (Πίνακας 9).

Σε ποιο βαθμό πιστεύετε ότι οι Καθηγητές – Σύμβουλοι:					
Ερώτημα	Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Αρκετά	Πολύ
Α. Πιστεύουν στην αξία της επικοινωνίας;	1 (1,20%)	7 (8,43%)	11 (13,25%)	29 (34,94%)	35 (42,17%)
Β. Θα πρέπει να ενθαρρύνουν περισσότερο την επικοινωνία;	1 (1,20%)	3 (3,61%)	14 (16,87%)	25 (30,12%)	40 (48,19%)
Γ. Θα πρέπει να αναλαμβάνουν περισσότερες πρωτοβουλίες για την αύξηση της επικοινωνίας με τους εκπαιδευόμενους;	1 (1,20%)	3 (3,61%)	5 (6,02%)	29 (34,94%)	45 (54,22%)
Δ. Θα πρέπει να αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στην ανάπτυξη επικοινωνίας με τους εκπαιδευόμενους;	1 (1,20%)	4 (4,82%)	8 (9,64%)	23 (27,71%)	47 (56,63%)
Ε. Έχουν στη διάθεσή τους τα	1	10	20	26	26

κατάλληλα εργαλεία για να ενθαρρύνουν την επικοινωνία;	(1,20%)	(12,05%)	(24,10%)	(31,33%)	(31,33%)
ΣΤ. Έχουν τις απαραίτητες γνώσεις όσον αφορά τις δυνατότητες που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες;	----	3 (3,61%)	19 (22,89%)	27 (32,53%)	34 (40,96%)
Ζ. Άλλο.....					

Πίνακας 9. Απόψεις των εκπαιδευομένων για τις δυνατότητες βελτίωσης της επικοινωνίας.

Όσον αφορά στο ερώτημα αν η χρήση των νέων τεχνολογιών βοηθά την αύξηση της επικοινωνίας στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, οι απαντήσεις που δόθηκαν συνοψίζονται στον Πίνακα 10.

Σύνολο	Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Αρκετά	Πολύ
80	----	1	----	16	63
100,00%	----	1,25%	----	20,00%	78,75%

Πίνακας 10. Η συμβολή των νέων τεχνολογιών στην αύξηση της επικοινωνίας.

Σημαντικό μέρος των προτάσεων των εκπαιδευομένων αφορούν την αρτιότερη επιμόρφωση των εκπαιδευτών τόσο σε θέματα χρήσης των νέων τεχνολογιών όσο και σε θέματα συμβουλευτικής και αρχών εκπαίδευσης ενηλίκων αλλά και στην μεθοδολογία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές «...οι εκπαιδευτές πρέπει να αποκτήσουν δεξιότητες συμβουλευτικής υποστήριξης», «...να γνωρίζουν τις αρχές εκπαίδευσης ενηλίκων για να ενθαρρύνουν την επικοινωνία και την αλληλεπίδραση» και «... (να έχουν) μεταπτυχιακή ειδίκευση στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση». Σύμφωνα με τους εκπαιδευόμενους η ανάπτυξη της επικοινωνίας πραγματοποιείται με την αμεσότητα ανταπόκρισης και τη διαθεσιμότητα των εκπαιδευτών, καθώς και την ενθάρρυνση και παρότρυνση των εκπαιδευομένων για ενεργητική συμμετοχή στην μαθησιακή διαδικασία (8 αναφορές). Τα προηγούμενα στοιχεία αντικατοπτρίζονται στις αναφορές «...ο εκπαιδευτής να είναι διαθέσιμος και να ανταποκρίνεται άμεσα» αλλά και «...να εμπνέει τους εκπαιδευόμενους σε όλη την διάρκεια του προγράμματος» δημιουργώντας «το κατάλληλο κλίμα που προάγει την μάθηση» και «...ένα ζεστό και φιλικό κλίμα με διάθεση υποστήριξης».

4. Συζήτηση αποτελεσμάτων

4.1 Ανάγκη για επικοινωνία

Οι εκπαιδευόμενοι νοιώθουν σε αρκετά μεγάλο βαθμό την ανάγκη για επικοινωνία στο πλαίσιο των εξ αποστάσεως σπουδών, ενώ οι εκπαιδευτές θεωρούν ότι η επικοινωνία καλύπτει ανάγκες των εκπαιδευομένων τόσο σε επίπεδο υποστήριξης της μαθησιακής διαδικασίας όσο σε συναισθηματικό και ψυχολογικό επίπεδο. Αυτό βρίσκεται σε συμφωνία με την επισήμανση της Σαρακατσάνου (2007) ότι η επικοινωνία των φοιτητών με τον διδάσκοντα καλύπτει τόσο τις εκπαιδευτικές όσο και τις συναισθηματικές τους ανάγκες. Εξάλλου, τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι οι εκπαιδευόμενοι πιστεύουν ότι ο ρόλος του Κ.Σ. είναι σημαντικός,

μεταξύ άλλων, όσον αφορά την επίλυση αποριών και την προετοιμασία για τις γραπτές εργασίες, τα οποία αποτελούν εκπαιδευτικές ανάγκες ιδιαίτερα σημαντικές για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση (π.χ. Βασάλα, Χατζηπλής & Λιοναράκης, 2007). Η σημασία του να γνωρίζουν οι εκπαιδευτές να διαχειρίζονται το εκπαιδευτικό περιεχόμενο και τις δραστηριότητες σε ένα εξ αποστάσεως πρόγραμμα έχει αναδειχθεί και από τους Blasquez και Alonso (2006) οι οποίοι προσθέτουν ότι οι εκπαιδευτές πρέπει επίσης να έχουν φιλική διάθεση, κατανόηση και να είναι εκπαιδευμένοι ώστε να αναπτύσσουν μία κατάλληλη σχέση με τους διδασκόμενους.

Η σημασία της επικοινωνίας για την ενθάρρυνση και εμπύχωση των διδασκόμενων είναι ιδιαίτερα σημαντική όπως φαίνεται από την παρούσα έρευνα. Σε συναισθηματικό επίπεδο η επικοινωνία του εκπαιδευτή με τους εκπαιδευόμενους δίνει την δυνατότητα στους τελευταίους να μην νιώθουν απομόνωση στο εξ αποστάσεως πρόγραμμα, να υποστηρίζονται ψυχολογικά και να μην νιώθουν ανασφάλεια σχετικά με την πρόοδο των σπουδών τους. Ένα στοιχείο που αναδείχθηκε από την ανάλυση περιεχομένου των ερωτήσεων ανοικτού τύπου του ερωτηματολογίου, είναι ότι η επικοινωνία συμβάλει στην εξάλειψη του άγχους και της ανασφάλειας που αισθάνονται οι εκπαιδευμένοι και τα οποία σχετίζονται με την μοναξιά που νοιώθουν. Το στοιχείο αυτό συνάδει με προηγούμενες έρευνες που επισημαίνουν ότι η επικοινωνία συμβάλλει μεταξύ άλλων στην άρση της απομόνωσης και της μοναξιάς του εξ αποστάσεως εκπαιδευμένου (Βασάλα, 2003, Blasquez & Alonso, 2006, Cekerol, Torpac & Ozkalan, 2007). Ορισμένες φορές οι εκπαιδευμένοι αισθάνονται ανασφάλεια σχετικά με το ίδιο το εξ αποστάσεως πρόγραμμα (εάν θα τα καταφέρουν ή όχι, αλλά και εάν θα αποτύχουν) ή και εξαιτίας προσωπικών προβλημάτων, με αποτέλεσμα την εγκατάλειψη του προγράμματος. Η επικοινωνία εξάλλου συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη του αισθήματος κοινωνικής παρουσίας, το οποίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την αποτελεσματικότητα της από απόσταση εκπαίδευσης (Tu & McIsaac, 2002).

Οι διδασκόμενοι σε μεγάλο ποσοστό θεωρούν ότι η επικοινωνία με τον Κ.Σ. έχει μεγάλη σημασία για την αντιμετώπιση δυσκολιών και εμποδίων στη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος, κάτι που βρίσκεται σε συμφωνία με την έρευνα των Κουστουράκη, Παναγιωτακόπουλου & Λιοναράκη (2003) καθώς μέσα από την επικοινωνία επιδιώκεται η συχνή καθοδήγησή τους, η παροχή συμβουλών και η ανάπτυξη αρμονικής συνεργασίας μεταξύ τους. Όπως υποστηρίζει και ο Tait (2003) οι σπουδαστές επιθυμούν την υποστήριξη από τον διδάσκοντα, ο ρόλος του οποίου είναι περισσότερος μεσολαβητικός ανάμεσα σε αυτούς και το περιεχόμενο διδασκαλίας, ενώ θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη και την κατάσταση τους.

4.2 Μορφές και τρόποι επικοινωνίας

Σύμφωνα με τις απόψεις των εκπαιδευομένων οι σημαντικότερες μορφές επικοινωνίας, οι οποίες συνέβαλαν στην αποτελεσματικότερη επικοινωνία με τον Κ.Σ. στο συγκεκριμένο εξ αποστάσεως πρόγραμμα, ήταν η διαπροσωπική, η ηλεκτρονική και τηλεφωνική επικοινωνία. Οι περισσότεροι εκπαιδευμένοι προτίμησαν την διαπροσωπική επικοινωνία επειδή βοηθά στην άμεση επίλυση των αποριών, στην ανάπτυξη εποικοδομητικής συζήτησης, στην αντιμετώπιση δυσκολιών αλλά και στην αλληλεπίδραση με τον εκπαιδευτή και τους εκπαιδευόμενους. Επίσης βοηθά στην ανατροφοδότηση και ενθάρρυνση των εκπαιδευομένων προκειμένου να επιτευχθεί ο επιδιωκόμενος εκπαιδευτικός στόχος. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά συμφωνούν με τα αποτελέσματα της αξιολόγησης των εκπαιδευομένων από το Ι.Δ.ΕΚ.Ε. (2009) όπου προέκυψε ότι οι ομαδικές

συναντήσεις που παρακολούθησαν οι εκπαιδευόμενοι ήταν πολύ χρήσιμες. Η πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία διατηρεί την ισχύ της, ακόμα και στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, τόσο για τους εκπαιδευόμενους, όσο και για τους εκπαιδευτές, κάτι που έχει παρατηρηθεί και σε άλλες έρευνες (π.χ. Λοϊζίδου – Χατζηθεοδούλου, Βασάλα, Κακούρης, Μαυροειδής & Τάσιος, 2001). Ένας από τους λόγους είναι ότι συμβάλλει στη διατήρηση της ανθρώπινης επαφής, η οποία είναι μία από τις κύριες ανησυχίες διδασκόντων της παραδοσιακής εκπαίδευσης οι οποίοι συμμετέχουν σε προγράμματα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (Parrott, 1995). Η έρευνα των Λοϊζίδου – Χατζηθεοδούλου κ.συν. (2001) έδειξε ότι η επικοινωνία που αναπτύσσεται κατά την διάρκεια των συναντήσεων είναι η σημαντικότερη, πιο χρήσιμη και ουσιαστικότερη μορφή επικοινωνίας. Η απουσία της μη-λεκτικής επικοινωνίας, η οποία υπάρχει στην πρόσωπο με πρόσωπο εκπαίδευση, αποτελεί ένα στοιχείο που επηρεάζει τα εξ αποστάσεως προγράμματα εκπαίδευσης (Anderson, Rourke, Garrison & Archer, 2001). Ο ρόλος του εκπαιδευτή συνεπώς περιλαμβάνει και το να αναπτύξει εκείνες τις δεξιότητες που δημιουργεί η έλλειψη της μη-λεκτικής επικοινωνίας.

Το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο βοηθά σημαντικά στην αποτελεσματικότερη επικοινωνία, σύμφωνα με τις απόψεις των εκπαιδευομένων. Από τα αποτελέσματα της αξιολόγησης των εκπαιδευομένων και των εκπαιδευτών που πραγματοποιήθηκε (Ι.Δ.ΕΚ.Ε., 2009) προέκυψε ότι ο επικρατέστερος τρόπος επικοινωνίας ήταν η ηλεκτρονική επικοινωνία. Τα ασύγχρονα συστήματα, όπως το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, έχουν τεράστια επιτυχία, έχουν ενσωματωθεί στην καθημερινή ζωή μεγάλου αριθμού ατόμων και έχουν προκαλέσει τεράστιες αλλαγές στον τρόπο που επικοινωνούν και συνεργάζονται (Αβούρης & Κόμης, 2003). Σύμφωνα με τις απόψεις των εκπαιδευομένων αυτή η επικοινωνία δεν υπόκειται σε χρονικούς και χωρικούς περιορισμούς και δίνει την δυνατότητα να επιλυθούν απορίες και να αναπτυχθούν απόψεις. Και σε άλλες έρευνες η ηλεκτρονική επικοινωνία, μαζί με την τηλεφωνική, θεωρείται σημαντική για την επίλυση αποριών, την επεξεργασία του εκπαιδευτικού υλικού και τις γραπτές εργασίες (Willis 1992, Λοϊζίδου – Χατζηθεοδούλου και συν., 2001). Επιπλέον, κύριος λόγος προτίμησης της είναι η ταχύτητα επικοινωνίας που παρέχει, ενώ συνδυάζει την αμεσότητα της προφορικής επικοινωνίας με τη δομή του γραπτού λόγου.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο συγκεκριμένο εξ αποστάσεως πρόγραμμα υπήρχε πλατφόρμα επικοινωνίας η οποία έδινε την δυνατότητα στους συμμετέχοντες να επικοινωνούν μεταξύ τους και με τον εκπαιδευτή, να κοινοποιούνται τα θέματα των γραπτών εργασιών, το εκπαιδευτικό υλικό και ανακοινώσεις σχετικά με τις Συντονιστικές Συναντήσεις, αλλά και διάφορα θέματα και ζητήματα έτσι ώστε να αναπτύσσονται απόψεις και προβληματισμοί. Δεν έγινε αναφορά στην πλατφόρμα αυτή ως τώρα στην παρούσα εργασία, καθώς δεν χρησιμοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό, για διάφορους λόγους. Ένα σημαντικός λόγος ήταν ότι οι εκπαιδευόμενοι δεν ήθελαν να δημοσιοποιήσουν τις απόψεις τους και τις θέσεις τους αλλά και να στείλουν ένα γραπτό κείμενο το οποίο να διαβαστεί από τους υπόλοιπους εκπαιδευόμενους, φοβούμενοι την κριτική της απόρριψης. Επίσης, η πλατφόρμα επικοινωνίας ήταν πολύπλοκη και οι εκπαιδευόμενοι δεν είχαν εκπαιδευθεί για τον τρόπο χρήσης της, ενώ δεν υπήρχε και ικανοποιητική υποστήριξη στη λειτουργία της. Είναι γεγονός ότι για την αποτελεσματική αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, θα πρέπει τόσο οι σπουδαστές όσο και οι εκπαιδευτές να είναι εξοικειωμένοι με τις τεχνολογίες αυτές, καθώς και να γίνεται σωστή και προσεκτική χρήση τους (Hillesheim, 1998, Ferraris, Manca, Persico & Sarti, 2000).

4.3 Αποτελεσματικότητα επικοινωνίας

Από τα αποτελέσματα των απαντήσεων τόσο των εκπαιδευομένων όσο και των εκπαιδευτών αναδεικνύεται η σημασία των Συντονιστικών Εκπαιδευτικών Συναντήσεων στα πλαίσια του προγράμματος εκπαίδευσης εκπαιδευτών του Κ.Ε.Ε.Ε.Ν.Α.Π., αλλά και το γεγονός ότι η δυνατότητα επικοινωνίας εκτός των Σ.Ε.Σ. ήταν μεγάλη και παραπλήσια με αυτή στις Σ.Ε.Σ. Η επικοινωνία που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο των Σ.Ε.Σ. ήταν αποτελεσματική και αύξησε την ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων. Η σπουδαιότητα της πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνίας, ως απαραίτητο συμπλήρωμα των υπόλοιπων μορφών επικοινωνίας που χρησιμοποιούνται στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, έχει επισημανθεί από τους Wilson and Whitelock (1998). Η χρήση των κατάλληλων εκπαιδευτικών μεθόδων από τους διδάσκοντες έδωσε τη δυνατότητα αύξησης της συμμετοχής των εκπαιδευομένων στις ομαδικές εργασίες, στις συζητήσεις, στην ενθάρρυνση και στην αποτελεσματική μάθηση. Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων της αξιολόγησης του εξ αποστάσεως προγράμματος (Ι.Δ.ΕΚ.Ε., 2009) προέκυψε επίσης ότι οι εκπαιδευτές χρησιμοποίησαν σε πολύ μεγάλο βαθμό τις προτεινόμενες δραστηριότητες και τα παραδείγματα του εκπαιδευτικού υλικού, γεγονός που ενέτεινε την ικανοποίηση των εκπαιδευόμενων από τις εκπαιδευτικές συναντήσεις. Σε σχέση με την σημασία που δίδουν οι εκπαιδευόμενοι στην πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία, θα πρέπει να σημειωθεί και μία τάση προς το παραδοσιακό μοντέλο εκπαίδευσης, η οποία είναι συνηθισμένη στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση και την οποία θα πρέπει και οι ίδιοι οι Κ.Σ. να προσπαθούν να περιορίσουν (Hillesheim, 1998).

Ο σχολιασμός των γραπτών εργασιών από τον Κ.Σ. ήταν ιδιαίτερα σημαντικός για τους σπουδαστές του εξ αποστάσεως προγράμματος επειδή τους βοήθησε στην κατανόηση των αδυναμιών τους αλλά και των δυνατών τους στοιχείων. Έτσι τους δόθηκε η δυνατότητα να βελτιώσουν τις δεξιότητες τους ως εκπαιδευτές στο μέλλον. Οι σπουδαστές στον σχολιασμό των γραπτών εργασιών δείχνουν προτίμηση στις παρατηρήσεις που επαινούν κάτι που έκαναν καλά, εντοπίζουν λάθη και προτείνουν τρόπους για την αποφυγή τους (Αγιακλή, 2003). Ο σχολιασμός των γραπτών εργασιών βοήθησε επίσης τους σπουδαστές στην ενθάρρυνση και υποστήριξη για την συνέχεια των προσπαθειών τους και την επιτυχή παρακολούθηση του συγκεκριμένου προγράμματος. Το στοιχείο αυτό είναι θετικό για την αποτελεσματικότητα του Κ.Σ., καθώς οι Johnson και Card (2007/2008) υποστηρίζουν ότι οι εκπαιδευόμενοι επιζητούν αμεσότητα στην αξιολόγηση των γραπτών εργασιών αλλά και την γραφή σχολίων με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε να ενθαρρύνονται και να παρέχεται χρήσιμη ανατροφοδότηση. Οι γραπτές εργασίες δίνουν στους εκπαιδευόμενους τη δυνατότητα να μεταφέρουν τη θεωρία στην πράξη, επιτυγχάνοντας το «να μαθαίνουν πράττοντας», στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για την αποτελεσματική εξ αποστάσεως εκπαίδευση ενηλίκων (Morgan, 1993, Race 1999, Βασάλα κ.συν., 2007).

Οι εκπαιδευόμενοι θεωρούν ότι η επικοινωνία με τον Κ.Σ. είναι πολύ σημαντική για τη δημιουργία ενός καλού μαθησιακού κλίματος. Για αυτό η εμπειρία της μάθησης πρέπει να ενθαρρύνεται με την αξιοποίηση αποτελεσματικών και αποδοτικών τρόπων επικοινωνίας από τους εκπαιδευτές, έτσι ώστε να αποτελέσει αυτή η εκπαίδευση μια ενεργητική και δυναμική εμπειρία μάθησης (Smaldino, 1996). Από τα αποτελέσματα και τη γενικότερη ικανοποίηση των εκπαιδευομένων είναι εμφανές ότι οι διδάσκοντες στο συγκεκριμένο πρόγραμμα ανταποκρίθηκαν σε ικανοποιητικό βαθμό στο νέο ρόλο που τους δίδεται στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, όπως αυτός περιγράφεται και στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας. Η ικανοποίηση των σπουδαστών για την ενθάρρυνση και εμπύχωση από τους Κ.Σ. στο

συγκεκριμένο πρόγραμμα είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντική, αν λάβει κανείς υπόψη τη σημασία που έχει η εμφύχωση και ενθάρρυνση των σπουδαστών για την επιτυχία ενός προγράμματος ΑεξΑΕ (Hillesheim, 1998, Wilson & Whitelock, 1998).

4.4 Δυνατότητες βελτίωσης της επικοινωνίας

Οι εκπαιδευόμενοι στο συγκεκριμένο πρόγραμμα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης θεωρούν σε μεγάλο βαθμό ότι οι Κ.Σ. πιστεύουν στην αξία της επικοινωνίας και της αλληλεπίδρασης. Θεωρούν επίσης ότι για τη βελτίωση της επικοινωνίας στο συγκεκριμένο πρόγραμμα θα πρέπει οι εκπαιδευτές να ενθαρρύνουν περισσότερο την επικοινωνία και την αλληλεπίδραση και να αναλαμβάνουν περισσότερες πρωτοβουλίες για την αύξηση της επικοινωνίας με τους εκπαιδευόμενους. Οι απόψεις αυτές συνάδουν με τα αποτελέσματα έρευνας του Kiriakidi (2007) σύμφωνα με τα οποία οι εκπαιδευτές πρέπει να παρακινούν και να ενθαρρύνουν τους εκπαιδευόμενους να συμμετέχουν στην μαθησιακή διαδικασία με κύριο στόχο την ικανοποίηση των εκπαιδευτικών αναγκών τους. Επίσης, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι εκπαιδευόμενοι θεωρούν πως οι Κ.Σ. θα πρέπει να αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στην ανάπτυξη της επικοινωνίας με τους εκπαιδευόμενους προκειμένου να αυξηθεί η ενεργητική τους συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία. Είναι γεγονός ότι οι σπουδαστές συχνά επιζητούν αυξημένες επικοινωνιακές δεξιότητες από τον Κ.Σ. και ειδικότερα καλή χρήση της λεκτικής και μη λεκτικής συμπεριφοράς, φιλικότητα, διαθεσιμότητα και χρήση τεχνικών διαπροσωπικής επικοινωνίας με στόχο την παρώθησή τους στη συνέχιση των σπουδών τους (Γκάφα & Αθανασούλα – Ρέππα, 2007). Οι απόψεις αυτές όμως αποτελούν και μία ένδειξη ότι οι εκπαιδευόμενοι γενικά δυσκολεύονται να πάρουν πρωτοβουλίες και αυτό ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι είναι δύσκολο να συνειδητοποιήσουν τον ιδιαίτερα ενεργητικό τους ρόλο σε μία εξ αποστάσεως διαδικασία μάθησης. Ο εκπαιδευτής καλείται εδώ να διαδραματίσει έναν δύσκολο ρόλο, που απαιτεί ιδιαίτερη προσπάθεια για ενθάρρυνση της αυτενέργειας των σπουδαστών (Hillesheim, 1998). Επίσης, η ανάληψη πρωτοβουλιών από τους φοιτητές σχετίζεται άμεσα με τη σωστή προετοιμασία τους για τους τρόπους επικοινωνίας στις εξ αποστάσεως σπουδές, καθώς και με τον χαρακτήρα τους (Picciano, 2002).

Οι εκπαιδευόμενοι σε μεγάλο βαθμό θεωρούν σημαντική για την βελτίωση της επικοινωνίας την αρτιότερη επιμόρφωση των εκπαιδευτών τόσο σε θέματα χρήσης των νέων τεχνολογιών, όσο και σε θέματα αρχών εκπαίδευσης ενηλίκων, συμβουλευτικής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Οι εκπαιδευτές πρέπει να αποκτήσουν δεξιότητες συμβουλευτικής υποστήριξης για να ενθαρρύνουν την επικοινωνία και την αλληλεπίδραση. Αυτό συνάδει με αποτελέσματα από προηγούμενες έρευνες που έχουν αναδείξει ότι για την βελτίωση του παρεχόμενου έργου τους προς τους σπουδαστές, απαιτείται η επιμόρφωσή των Κ.Σ. σε θέματα που αφορούν την εξ αποστάσεως εκπαίδευση αλλά και την εκπαίδευση ενηλίκων, όπως οι ενεργητικές εκπαιδευτικές τεχνικές (Αποστολίδου, 2007, Βασάλα & Ανδρεάδου, 2007). Καθώς ο ρόλος του εκπαιδευτή είναι κεντρικός, θα πρέπει να αναπτύξει ιδιαίτερες διδακτικές ικανότητες και εξειδικευμένες δεξιότητες προκειμένου να βρίσκει νέους δρόμους στην προώθησης της γνώσης. Είναι σημαντικό να αντιλαμβάνεται την παιδαγωγική του αποστολή και να είναι εξοικειωμένος με τη νέα γνώση (Parker, 1996, Savery, 2005, Cornu, 2007, Holmes, 2008). Σημαντικό ρόλο επίσης για την ανάπτυξη και βελτίωση της επικοινωνίας διαδραματίζει η αμεσότητα ανταπόκρισης και διαθεσιμότητας των εκπαιδευτών, καθώς οι διδασκόμενοι στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση έχουν ανάγκη από σαφή αλλά και πιο άμεση ανατροφοδότηση από ότι στην συμβατική εκπαίδευση (Καλφόγλου, 2003, Βασάλα &

Ανδρεάδου, 2007). Οι εκπαιδευόμενοι επιζητούν την διαμόρφωση ενός κατάλληλου κλίματος κατά την διάρκεια του εξ αποστάσεως προγράμματος, το οποίο να προάγει την μάθηση μέσα σε ένα πλαίσιο φιλικό και υποστηρικτικό. Το στοιχείο αυτό συνάδει με την άποψη της Swan (2003) ότι οι διδάσκοντες πρέπει να παρέχουν ένα μαθησιακό περιβάλλον στο οποίο να αναπτύσσεται η επικοινωνία, η οποία διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στην εκπαίδευση από απόσταση.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι όλοι οι εκπαιδευόμενοι, εκτός από έναν, θεωρούν ότι η χρήση των νέων τεχνολογιών συμβάλλει στην ανάπτυξη της επικοινωνίας στην από απόσταση εκπαίδευση. Η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών είναι ασφαλώς ένας τρόπος με τον οποίο μπορεί να βελτιωθεί η επικοινωνία, τόσο στο συγκεκριμένο πρόγραμμα (για παράδειγμα με την ουσιαστική χρήση της πλατφόρμας επικοινωνίας η οποία ήταν διαθέσιμη), όσο και γενικότερα στα προγράμματα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και επιμόρφωσης. Σχετικές έρευνες έχουν δείξει ότι η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών μπορεί να διευκολύνει τόσο την επικοινωνία μεταξύ εκπαιδευτών και σπουδαστών, όσο και των σπουδαστών μεταξύ τους, προσφέροντας σημαντικά στο μαθησιακό περιβάλλον (Crowe & Zand, 1997). Για να είναι όμως αποτελεσματική η χρήση των νέων τεχνολογιών θα πρέπει, όπως προαναφέρθηκε, τόσο οι σπουδαστές όσο και οι εκπαιδευτές να είναι εξοικειωμένοι με τις τεχνολογίες αυτές (Hillesheim 1998, Ferraris et al. 2000) και η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών να σχεδιάζεται και να αναπτύσσεται με την κατάλληλη παιδαγωγική προσέγγιση, έτσι ώστε να μεγιστοποιούνται τα οφέλη στους εκπαιδευόμενους (McPherson & Nunes, 2004). Θα πρέπει επίσης οι εκπαιδευτές να εμψύχουν στους σπουδαστές τους εμπιστοσύνη στο νέο σύστημα επικοινωνίας, τονίζοντας και την σημασία που έχει για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση (Wilson and Whitelock, 1998). Με βάση και τη θεωρία του Moore (1989), οι διδάσκοντες θα πρέπει να προσπαθήσουν να ενθαρρύνουν την επικοινωνία και την αλληλεπίδραση αναθέτοντάς στους εκπαιδευόμενους ομαδικές εργασίες και οργανώνοντας συζητήσεις με την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών, όπως για παράδειγμα τα «chat-rooms» (Kelsey & D'souza, 2004).

5. Συμπεράσματα

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας σε σχέση με το πρώτο ερευνητικό ερώτημα προέκυψε αρχικά, σύμφωνα με τις απόψεις των εκπαιδευομένων και των εκπαιδευτών, ότι σε μεγάλο βαθμό υπήρξε ανάγκη για επικοινωνία στα πλαίσια των σπουδών στο Κ.Ε.Ε.Ε.Ν.Α.Π. Η επικοινωνία αποτελεί το βασικότερο στοιχείο στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση και καλύπτει ανάγκες τόσο σε επίπεδο μαθησιακής υποστήριξης όσο και σε επίπεδο συναισθηματικό και ψυχολογικό. Είναι σημαντική για την ενθάρρυνση και εμψύχωση των εκπαιδευομένων, την επίλυση αποριών, την προετοιμασία για την εκπόνηση των γραπτών εργασιών κ.α. Ο Κ.Σ. καθοδηγεί και στηρίζει τους σπουδαστές κατά την διάρκεια των σπουδών τους έτσι ώστε να μην νιώθουν απομόνωση και ανασφάλεια, στοιχεία που θα τους οδηγήσουν στην απογοήτευση και εγκατάλειψη των σπουδών τους. Ο εκπαιδευτής στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση είναι ο συνδετικός κρίκος μεταξύ του εκπαιδευτικού υλικού, του φορέα υλοποίησης του προγράμματος και των εκπαιδευομένων. Συντονίζει μια ευρύτερη συζήτηση, βοηθά την ανταλλαγή απόψεων και εμπειριών, διαχέει τις διάφορες εκπαιδευτικές τεχνικές και με αυτό τον τρόπο γίνεται πρότυπο και για τους ίδιους τους εκπαιδευόμενους εκπαιδευτές.

Από την ανάλυση των δεδομένων στο δεύτερο ερευνητικό ερώτημα σχετικά με τους τρόπους και τις μορφές επικοινωνίας στο συγκεκριμένο πρόγραμμα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, αναδείχθηκαν ενδιαφέροντα στοιχεία ως προς την

αποτελεσματικότητα της επικοινωνίας. Η διαπροσωπική επικοινωνία που αναπτύχθηκε κατά την διάρκεια των Σ.Ε.Σ. ήταν ιδιαίτερα σημαντική και οι περισσότεροι εκπαιδευόμενοι την προτίμησαν επειδή βοηθά στην άμεση επίλυση των αποριών, στην ανάπτυξη εποικοδομητικής συζήτησης, στην αντιμετώπιση δυσκολιών αλλά και στην αλληλεπίδραση με τον εκπαιδευτή και τους εκπαιδευόμενους. Επίσης, βοηθά στην ανατροφοδότηση και ενθάρρυνση των εκπαιδευομένων προκειμένου να επιτευχθεί ο επιδιωκόμενος εκπαιδευτικός στόχος. Το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο είναι επίσης ένα ιδιαίτερα χρήσιμο εργαλείο, κυρίως καθώς δεν υπόκειται σε χρονικούς και χωρικούς περιορισμούς.

Από την ανάλυση των δεδομένων σχετικά με το τρίτο ερευνητικό ερώτημα, προκύπτει ότι η επικοινωνία που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο των Σ.Ε.Σ. με τη βοήθεια του Κ.Σ. ήταν αποτελεσματική και συνέβαλε στην ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων. Η χρήση των κατάλληλων εκπαιδευτικών μεθόδων από τους εκπαιδευτές έδωσε τη δυνατότητα αύξησης της συμμετοχής των εκπαιδευομένων στις ομαδικές εργασίες, στις συζητήσεις, στην ενθάρρυνση και στην αποτελεσματική μάθηση. Οι ομαδικές εργασίες που αναπτύχθηκαν από τον εκπαιδευτή βοήθησαν τους σπουδαστές να εκφράσουν απόψεις, εμπειρίες, γνώσεις και να εμπεδώσουν κάνοντας πράξη αυτά τα οποία μελέτησαν στο διδακτικό υλικό. Επίσης βοήθησαν στην ανάπτυξη ενός συνεργατικού κλίματος και έκφρασης απόψεων και από εκπαιδευόμενους οι οποίοι στα πλαίσια του συνόλου του τμήματος θα δίσταζαν μιλήσουν και να συζητήσουν για διάφορα ζητήματα. Ορισμένες φορές όμως η επικοινωνία επηρεάζονταν από την κούραση και τη διάθεση τους, εξαιτίας των υποχρεώσεων τους εκτός εκπαιδευτικού προγράμματος.

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων σε σχέση με το τέταρτο ερευνητικό ερώτημα διαπιστώθηκε πως οι εκπαιδευόμενοι θεωρούν σε μεγάλο βαθμό ότι οι Κ.Σ. πιστεύουν στην αξία της επικοινωνίας και της αλληλεπίδρασης. Βέβαια υπάρχει δυνατότητα βελτίωσης της επικοινωνίας στο συγκεκριμένο πρόγραμμα του Κ.Ε.Ε.Ν.ΑΠ. Για να βελτιωθεί η επικοινωνία θα πρέπει οι εκπαιδευτές να ενθαρρύνουν περισσότερο την επικοινωνία και την αλληλεπίδραση και να αναλαμβάνουν περισσότερες πρωτοβουλίες για την αύξηση της επικοινωνίας με τους εκπαιδευόμενους, προκειμένου να αυξηθεί η ενεργητική τους συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία. Οι εκπαιδευόμενοι θεωρούν σημαντική για την βελτίωση της επικοινωνίας την επιμόρφωση των εκπαιδευτών, τόσο σε θέματα χρήσης των νέων τεχνολογιών όσο και σε θέματα αρχών εκπαίδευσης ενηλίκων, συμβουλευτικής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Επίσης, θα πρέπει να αξιοποιηθεί η πλατφόρμα επικοινωνίας η οποία είναι διαθέσιμη. Σε αυτό θα συμβάλει η εκπαίδευση των εκπαιδευτών και των εκπαιδευομένων στη χρήση της, καθώς και η παροχή ικανοποιητικής τεχνικής υποστήριξης στη λειτουργία της.

Οι εκπαιδευτές πρέπει να αποκτήσουν δεξιότητες συμβουλευτικής υποστήριξης για να ενθαρρύνουν την επικοινωνία και την αλληλεπίδραση, με εκπαιδευτικές τεχνικές που αρμόζουν στους ενήλικες σπουδαστές που εκπαιδεύονται εξ αποστάσεως. Οι εκπαιδευόμενοι επιθυμούν την μετατόπιση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ώστε να έχει ως επίκεντρο τον σπουδαστή και όχι τον διδάσκοντα. Ο ρόλος του εκπαιδευτή θα πρέπει να μην περιορίζεται μόνο στην μεταφορά γνώσης αλλά να είναι και συμβουλευτικός. Επίσης θεωρούν ότι η αποτελεσματικότερη επικοινωνία συνδέεται με την αμεσότητα ανταπόκρισης και τη διαθεσιμότητα των εκπαιδευτών, καθώς και με την ενθάρρυνση και εμπύχωση των εκπαιδευομένων για την ενεργητική συμμετοχή τους στην μαθησιακή διαδικασία. Οι σπουδαστές επιθυμούν κατά την διάρκεια των σπουδών τους να υπάρχει ένα κατάλληλο μαθησιακό κλίμα, φιλικό και υποστηρικτικό.

Τέλος, ένα σημαντικό στοιχείο το οποίο είναι κοινό στις προτάσεις των εκπαιδευομένων και των εκπαιδευτών είναι το ζήτημα του χρόνου. Η επικοινωνία θα ήταν αποτελεσματικότερη εάν η διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος ήταν μεγαλύτερη με περισσότερες Σ.Ε.Σ. και δυνατότητα διεκπεραίωσης της προβλεπόμενης διδακτικής ύλης με μικρότερη πίεση χρόνου.

Βιβλιογραφία

- Αβούρης, Ν., Κόμης, Β., (2003). Σύγχρονη Συνεργασία από Απόσταση: Ζητήματα Επικοινωνίας και Αλληλεπίδρασης. Στο: Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Πρακτικά Εισηγήσεων, 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση* (σελ.112-118). Αθήνα: Προπομπός.
- Αγιακλή, Χ. (2003). Ανατροφοδότηση στην Ανατροφοδότηση του Καθηγητή – Συμβούλου. Τι θεωρούν πιο χρήσιμο οι φοιτητές. Στο: Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Πρακτικά Εισηγήσεων, 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση* (σελ.352-357). Αθήνα: Προπομπός.
- Anderson, T., Rourke, L., Garrison, R., & Archer, W. (2001). Assessing Teaching Presence in a Computer Context. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 5(2). Retrieved 10/11/2008 from http://www.sloan-c.org/publications/jaln/v5n2/pdf/v5n2_anderson.pdf
- Ανδρεάτος, Α. (2007). Η συνεργατική μάθηση στα πλαίσια της ΑεξΑΕ. στο: Α.Λιοναράκης (Ed.), *Πρακτικά εισηγήσεων, 4th International Conference on Open and Distance Learning of Democracy in Education: Open Access and Distance Education (Vol. A)*. (σελ 249-259). Αθήνα: Προπομπός.
- Αποστολίδου, Χ. (2007). Ο υποστηρικτικός ρόλος του διδάσκοντα στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Οι αντιλήψεις και οι δράσεις των Καθηγητών –Συμβούλων δύο προπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών του ΕΑΠ – Σπουδές στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό και Πληροφορικής – και οι αντίστοιχες απόψεις των φοιτητών τους. Διπλωματική Εργασία, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
- Βασάλα, Π. (2003). Η επικοινωνία των Σπουδαστών της Μεταπτυχιακής Θεματικής Ενότητας «Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση» του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου. στο: Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Πρακτικά Εισηγήσεων, 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση* (σελ.296-303). Αθήνα: Προπομπός.
- Βασάλα, Π., & Ανδρεάδου, Δ. (2007). Οι εκπαιδευτικές τεχνικές στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση: Οι απόψεις των αποφοίτων του ΕΑΠ του μεταπτυχιακού προγράμματος «Σπουδές στην Εκπαίδευση». Στο: Α.Λιοναράκης (Ed.), *Πρακτικά εισηγήσεων, 4th International Conference on Open and Distance Learning of Democracy in Education: Open Access and Distance Education (Vol. A)*. (σελ.286-295). Αθήνα: Προπομπός.
- Βασάλα, Π., Χατζηπλής, Π., & Λιοναράκης, Α. (2007). Απόψεις προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών του ΕΑΠ για τις γραπτές εργασίες: συγκριτική μελέτη δύο θεματικών ενότητων – ΕΚΠ 65 ΚΑΙ ΕΛΠ 10. στο: Α.Λιοναράκης (Ed.), *Πρακτικά εισηγήσεων, 4th International Conference on Open and Distance Learning of Democracy in Education: Open Access and Distance Education (Vol. A)*. (σελ 296-308). Αθήνα: Προπομπός.
- Blazquez, F.E., & Alonso, L.D. (2006). A training Proposal for e-Learning Teachers. *European Journal of Open, Distance and E-Learning* Retrieved 13/11/2008 from http://www.eurodl.org/materials/contrib/2006/Blazquez_and_Alonso.htm
- Boulton, J. (2002). *Web-Based Distance Education: Pedagogy, Epistemology and Instructional Design*. Retrieved 27/11/2008 from <http://www.usask.ca/education/coursework/802papers/boulton/>
- Γκάφα, Κ., & Αθανασούλα – Ρέππα, Α. (2007). Οι επικοινωνιακές δεξιότητες του/της Καθηγητή/τριας Συμβούλου και η επίδρασή τους στην παρώθηση των φοιτητών του ΕΑΠ. στο: Α.Λιοναράκης (Ed.), *Πρακτικά εισηγήσεων, 4th International Conference on Open and Distance Learning of Democracy in Education: Open Access and Distance Education (Vol. A)*. (σελ 343-351). Αθήνα: Προπομπός.
- Cekerol, K., Torpak, E., & Ozkanal, B. (2007). The Planning and Application of a Communication Model for Quality and Effective Learning in Distance Education. *Proceedings, EADTU's 20th Anniversary Conference "International courses and services online: Virtual Erasmus and a new generation of Open Educational Resources for a European and global outreach"*. 8-9 November, Lisbon, Portugal. Retrieved 29/10/2008 from <http://www.eadtu.nl/conference-2007/files/SAA6.pdf>
- Cornu, B. (2007). New Media and Open and Distance Learning: New Challenges for Education in a Knowledge Society. *Informatics in Education*, 6(1), 43-52. Retrieved 10/11/2008 from http://www.mii.lt/informatics_in_education/pdf/INFE095.pdf

- Crossen, T. (2004). Distance Education as Communication System. Retrieved 13/11/2008 from <http://www.pde.state.pa.us/able/lib/able/fieldnotes04/fn04adistancesys.pdf>
- Crowe, D., and Zand, H. (1997). Novices entering mathematics-I. The impact of new technology, *Computers and Education*, 28 (1), 43-54.
- Dhanarajan, G. (1996). Distance Education: Status and Issues. In: *Proceedings of the Regional Seminar on Capacity Building in Distance Education for Training of Primary School Teachers*. Bangkok.
- Diaz, L. & Blazquez, E. (2005). The Role of Virtual Teacher: How to Use Properly Communication-Tools. *Proceedings, International Conference on Multimedia and ICT in Education*, Lisbon, Portugal. Retrieved 22/11/2008 from <http://www.formatex.org/micte2005/149.pdf>
- Doug, V. (2002). Distance Learning: Promises, Problems, and Possibilities. *Online Journal of Distance Learning Administration*, 5(3). Retrieved 10/11/2008 from <http://www.westga.edu/~distance/ojdla/fall53/valentine53.html>
- Ferraris, M., Manca, S., Persico, D. and Sarti, L. (2000). Managing the change from face-to face to distance training for SMEs, *Computers and Education*, 34, 77-91.
- Hillesheim, G. (1998). Distance Learning: Barriers and Strategies for Students and Faculty, *The Internet and Higher Education*, 1(1), 31-44.
- Holmes, D. (2008). Social Presence Created in Distance Education. University of West Georgia. Retrieved 09/11/2008 from <http://debbieholmes.files.wordpress.com/2008/05/literature-review-project.pdf>
- Ι.Δ.ΕΚ.Ε. (2009). *Προσωπική Επικοινωνία*
- Johnson, E. J., & Card, K. (2007/2008). The Effects of Instructor and Students Immediacy Behaviors in Writing Improvement and Course Satisfaction in a Web-based Undergraduate Course. *Mountainrise*, 4(2). Retrieved 10/11/2008 from <http://mountainrise.wcu.edu/archive/vol4no2/html/johnson-card.pdf>
- Κάλφογλου, Χ. (2003). Η Αμεσότητα της Ανατροφοδότησης στην Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση: οι Προτιμήσεις των Φοιτητών στο: Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Πρακτικά Εισηγήσεων, 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση* (σελ.423-431). Αθήνα: Προπομπός.
- Καραμπέτσου – Λιακάκου, Ε. (2006). Η ανάδειξη της ιδιαιτερότητας του ρόλου του διδάσκοντα στην επίτευξη της επικοινωνίας και της διδασκαλίας στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Διπλωματική Εργασία. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Kelsey, K. and D'souza, A. (2004). Student Motivation for Learning at a Distance: Does Interaction Matter?, *Online Journal of Distance Learning Administration*, 7(2). State University of West Georgia, Distance Education Center.
- Kiriakidis, P. (2007). Online Learner Satisfaction: Learner –Instructor Discourse. *Proceedings, 12th annual TCC Worldwide Online Conference: Voyaging into a new era!*. Retrieved 11/10/2008 from <http://etec.hawaii.edu/proceedings/2007/kiriakidis.pdf>
- Κιουλάνης, Σ., & Παναγιωτίδου, Α. (2007). Η εξ αποστάσεως επιμόρφωση ως παράγοντας ενίσχυσης της παιδαγωγικής κατάρτισης και της διδακτικής αποτελεσματικότητας των εκπαιδευτικών που υπηρετούν στα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας (Σ.Δ.Ε.). Μία εμπειρική έρευνα στο: Α.Λιοναράκης (Ed.), *Πρακτικά εισηγήσεων: 4th International Conference on Open and Distance Learning of Democracy in Education: Open Access and Distance Education (Vol.B)*. (σελ 565-577). Αθήνα: Προπομπός.
- Κουστουράκης, Γ., Παναγιωτακόπουλος, Χ., & Λιοναράκης, Α. (2003). Διερεύνηση των Εμποδίων στην εφαρμογή της Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης και προτάσεις για την αντιμετώπισή τους στο: Λιοναράκης, Α. (Επιμ.), *Πρακτικά Εισηγήσεων, 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση* (σελ.307-317). Αθήνα: Προπομπός.
- Λιοναράκης, Α. (1999). Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση: Η εμπειρία του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου. Στο Κ. Τσολακίδης (Επ.), *Πρακτικά Συνεδρίου: Νέες παράμετροι στην Εκπαίδευση: Εκπαίδευση από Απόσταση και δια βίου εκπαίδευση* (pp.21-30). Ρόδος: Εκδόσεις Νέων Τεχνολογιών.
- Λοιζίδου – Χατζηθεοδούλου, Π., Βασάλα, Β., Κακούρης, Α., Μαυροειδής, Η., & Τάσιος, Θ. (2001). Μορφές επικοινωνίας στις σπουδές από απόσταση και η συμβολή της στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η περίπτωση των σπουδαστών της μεταπτυχιακής θεματικής ενότητας «Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση», του ΕΑΠ. *Πρακτικά Εισηγήσεων, 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*. Πάτρα: ΕΑΠ
- Levitich, S., & Milheim, W. (2003) Transitioning Instructor Skills to the Virtual Classroom. Retrieved 30/10/2008 from <http://www.acslearning.com/EdTecnArticle.pdf>

- Manning, R.D., Cohen, M.S., & DeMichiell., R.L. (2003). Distance Learning: Step by Step. *Journal of Information Technology & Education*, 2. Retrieved 26/10/2008 from <http://jite.org/documents/Vol2/v2p115-130-96.pdf>
- McPherson, M., & Nunes, M.B. (2004). The Role of Tutors as an Integral Part of Online Learning Support. *European Journal of Open, Distance and E-Learning*. Retrieved 20/10/2008 from http://www.eurodl.org/materials/contrib/2004/Maggie_MsP.html
- Moore, G.M. (1989). Editorial: Three types of interaction. *The American Journal of Distance Education*, 3(2). 1-6. Retrieved 10/11/2008 from http://www.ajde.com/Contents/vol3_2.htm#editorial
- Morgan, A. (1993). *Improving your student's learning. Reflections on the experience of study*. London, Kogan Page.
- Nchindila, B. (2007). The Role of the Tutors in the Teaching of Online English for Business Programmes in South Africa: A Case Study. *Journal of Online Learning and Teaching*, 3(4). Retrieved 14/11/2008 from <http://jolt.merlot.org/vol3no4/nchindila.htm>
- ONeil, D.G. (2006). How Distance Education has Changed Teaching and the Role of the Instructor. Retrieved 12/11/2008 from http://www.g-casa.com/download/ONeil_Distance_Education.pdf
- Parker, A. (1996). A Distance Education How-To Manual. Recommendations from the Field. Retrieved 12/10/2008 from <http://ad.informatik.uni-freiburg.de/bibliothek/proceedings/webnet96/Html/340.htm>
- Parrott, S. (1995). Future Learning: Distance Education in Community Colleges. ERIC Digest No. ED385311.
- Picciano, A.G. (2002). Beyond Students Perceptions: Issues of interaction, presence and performance in an online course. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 6(1). Retrieved 14/10/2007 from http://aln.org/alnweb/journal/vol6_issue1/picciano.htm
- Race, P. (1999). *Το εγχειρίδιο της ανοικτής εκπαίδευσης*. Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Σαρακατσάνου, Ε. (2007). *Η επικοινωνία των φοιτητών και Καθηγητή – Συμβούλου στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (Απόψεις φοιτητών των μεταπτυχιακών προγραμμάτων ΕΚΠ και ΕΚΕ του ΕΑΠ)*. Διπλωματική Εργασία. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Savery, J. (2005). BE VOCAL: Characteristics of Successful Online Instructors. *Journal of Interactive Online Learning*, 4(2). Retrieved 15/11/2008 from <http://www.ncolr.org/jiol/issues/PDF/4.2.6.pdf>
- Smaldino, S. (1996). Effective Techniques for Distance Education Instruction. *Proceedings of the Conference Frontiers in Education 1996*, Salt Lake City, Utah. Retrieved 23/10/2008 from <http://fie-conference.org/fie96/papers/225.pdf>
- Swan, M. (2003). Distance Delivery: Impact on Learning. *AITC Consortium*. Retrieved 17/11/2008 from http://agclassroom.org/consortium/pdf/ag_literacy/2003/distance_delivery.pdf
- Tait, A. (2003). Reflections on Student Support in Open and Distance Learning. *The International Review of Research in Open and Distance Learning*, 4(1). Retrieved 15/11/2008 from <http://www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/viewArticle/134/214>
- Trentin, G. and Scimeca, S. (1999). The roles of tutors and experts in designing online education courses, *Distance Education*, 20(1), 144 – 161.
- Tu, C.H. & McIsaac, M. (2002). The relationship of social presence and interaction in online classes. *The American Journal of Distance Education*, 16(3), 131-150.
- Wigforss, E. (1999). The Role of Communication in Learning Technologies. Retrieved 21/10/2008 from <http://www.ascilite.org.au/conferences/brisbane99/papers/wigforss.pdf>
- Willis, B. (1992). Strategies for teaching at a distance. ERIC Digest No. ED 351008.
- Wilson, T. and Whitelock, D. (1998). What are the perceived benefits of participating in a computer-mediated communication environment for distance learning computer science students?, *Computers and Education*, 30(3/4), 259-269.